

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՄԱՍԻՆ

DOI: 10.54412/2738280X-2022.1.2-28

Կատվայան Վիկտոր
ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ
առաջատար գիտաշխատող
բանասիրական գիտ. դոկտոր
viktorkatvalyan@mail.ru

Բանալի բառեր. կիլիկյան հայերեն, միջին հայերեն, գրական լեզու, բարբառ, խոսակցական լեզու, հնչյունափոխություն:

Ներածություն

Հետազոտողները տարբերակել են կիլիկյան հայերեն և Կիլիկիայի բարբառ իրողությունները, և այդ առումով գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում մի շարք խնդիրներ, ինչպիսիք են՝ կիլիկյան հայերենի և միջին հայերենի, ապա նաև Կիլիկիայի բարբառի աղերսները, վերջինիս խոսվածքների յուրահատկությունները և դրանց ծագման հավանական աղբյուրները, այլ բարբառների հետ կապը և այլն: Այս աշխատանքում դիտարկում ենք հայկական Կիլիկիայի լեզվի վերաբերյալ եղած տեսակետներն ու բնութագրումները՝ միաժամանակ քննելով լեզվական որոշ խնդիրներ: Աշխատանքը կատարելիս օգտագործել ենք պատմական և համեմատական մեթոդներ:

«Կիլիկյան հայերեն» և «միջին հայերեն» հասկացությունների շուրջ

Ի սկզբանե «կիլիկյան հայերեն» եզրույթը մոտավորապես կամ ամբողջովին նույնացվել է «միջին հայերենի» հետ: Կիլիկյան հայերենի առաջին հիմնավոր ուսումնասիրողը՝ գերմանացի հայագետ Յ. Կարստը, *միջին հայերեն* եզրույթով անվանել է հին ու նոր հայերենների միջև անցման փուլը: Արձանագրելով միջին հայերենի բարբառային տրոհման փաստը՝ այնուամենայնիվ այն համարել է

միասնական գրական լեզու, որովհետև ըստ Կարստի՝ ուսումնասիրվող հուշարձանների մեծամասնության հիմքում ընկած է միևնույն լեզուն. դա կիլիկիացի Սմբատի և կիլիկյան դիվանատան լեզուն է, որը, ինչպես պնդում է հայագետը, պետք է իրենից ներկայացնե՞ր այն ժամանակվա Կիլիկիայի հայոց ժողովրդական լեզուն: Յ. Կարստը իրավացիորեն նշում է, որ եթե միջին հայերենի այլ բարբառները կա՛մ ընդհանրապես մեզ չեն հասել, կա՛մ հասել են հատվածաբար, ապա կիլիկյան հայերենը հասել է իր ամբողջ ծավալով՝ որպես հարուստ մատենագրության լեզու: Պատճառն այն է, որ կիլիկյան հայերենը արքունիքի լեզուն է եղել, և հենց Կիլիկիայում էր կենտրոնացված հայ ազգի մտավոր ու քաղաքական կյանքը¹⁹: Այսպիսով, հայագետը *միջին հայերեն* հասկացությունը ավելի ընդգրկուն է ընկալում, իսկ կիլիկյան հայերենը համարում է միջին հայերենի ամենից լավ հայտնի և ամենակարևոր բարբառը²⁰: Ուշագրավ է նաև, որ Կարստը հնչյունաբանական ու քերականական տեսակետից կիլիկյան հայերենը դասում է արևմտահայ բարբառների շարքում, նշում, որ նրանից ծագում է նոր արևմտահայ բարբառների մեծամասնությունը (եթե ոչ ամբողջ արևմտյան խումբը)²¹: Կարստը անդրադարձել է նաև կիլիկյան հայերենի ծագման խնդրին: Ըստ նրա՝ կիլիկյան հայերենը շարունակությունն ու հետագա զարգացումն է հայ հին գրական լեզվին համապատասխանող ժողովրդական լեզվի. «Դասական հայերենից դուրս որևէ հին բարբառի գոյությունը, որպես կիլիկյան հայերենի աղբյուր, ուղղակի բացառվում է»²²: Գրեթե նույն կարգի մեկնաբանություն գտնում ենք Հ. Աճառյանի մոտ, համաձայն որի՝ միջին հայերենը ուներ իր զանազան ձևերը, որոնք մեզ հայտնի չեն, բացի կիլիկյան բարբառը, որ թեև գաղթավայրի բարբառ է, բայց պետականության շնորհիվ ստացել է պատվավոր դիրք և ունեցել գրականություն.

¹⁹ Տե՛ս **Յ. Կարստ**, *Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն*, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2002, էջ 15:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նշվ. աշխ., էջ 16:

կիլիկյան հայերենը միջին հայերենի ճյուղերից մեկն է միայն²³: Աճառյանը համարում է, որ միջին հայերենը կանգնած է գրաբարի և աշխարհաբարի միջև՝ իբրև երկուսի «միացուցիչ օղակ»²⁴: Եվ այնուամենայնիվ, միջին հայերենը մի ընդհանուր լեզու չէր, Հայաստանում և Հայաստանից դուրս կային բազմաթիվ միջին հայերեն բարբառներ, որոնցից մեկն էլ կիլիկյան հայերենն էր: Փաստորեն, միջին հայերենի բազմաձևությունն ընդունելով՝ նրա հետ նույնացվում է կիլիկյան հայերեն կամ կիլիկյան բարբառ կոչված տարբերակը²⁵: Ս. Ղազարյանը չի ընդունում միջին հայերենի տարբեր դրսևորումների գոյությունը, այդ ձևերից մեկի՝ կիլիկյան բարբառի՝ գրականության աստիճանի բարձրանալու ու պահպանվելու թեզը: Նա կարծում է, որ միջին հայերենը իր հիմնական գծերով ձևավորվել էր կիլիկյան թագավորությունից առաջ, այն կիլիկյան բարբառը չէր, որ գրական լեզվի աստիճանի բարձրացավ, թեև իր որոշ իրողություններով ներթափանցեց գրական լեզվի սահմանները²⁶: Կարծում ենք՝ իրավացի է Ս. Ղազարյանը, երբ գրում է, որ կիլիկյան թագավորության ստեղծման ժամանակաշրջանում կիլիկյան բարբառը միասնական չէր, քանի որ Կիլիկիայի բնակչությունը միատարր չէր. այն աճում էր Վասպուրականից, Անիից, Վանանդից, Գանձակից և այլ վայրերից գաղթած հայ բնակիչների հաշվին, որոնք տարբեր բարբառների կրող էին: Լեզվաբանը եզրակացնում է, որ միջին հայերենը Կիլիկիայի բարբառը չէր, և Կարսոյի ուսումնասիրությունը ոչ թե Կիլիկիայի բարբառի, այլ միջին հայերենի զարգացման մի փուլի ուսումնասիրություն է²⁷: Հ. Մուրադյանը համաձայն է, որ չպետք է նույնացնել կիլիկյան բարբառը կիլիկյան գրական հայերենի հետ, բայց գրում է, որ այդ չի նշանակում, որ կիլիկյան գրական հայերենը հիմնված չէր կիլիկյան բարբառի խոսակցական հիմքի վրա: Ըստ

²³ Տե՛ս **Հ.Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, 2-րդ մաս, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 238:

²⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 252:

²⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 253:

²⁶ Տե՛ս **Ս.Ղազարյան**, *Միջին հայերեն*, 1, Ե., 1960, էջ 92-93:

²⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 92:

լեզվաբանի՝ կիլիկյան հայերենն ինքը ևս բացարձակորեն միատարր չէր²⁸: Պատճառն այն էր, որ ոչ միայն ի սկզբանե հայերը Կիլիկիա էին գաղթել տարբեր վայրերից, այլ նաև այն, որ շարունակաբար բուն երկրի բնակչությունը, օտարներից հալածվելով, հաճախ ապաստան էր գտնում Կիլիկիայում²⁹: Այս հանգամանքը նպաստում է, որ կիլիկյան հայերենի՝ գրական լեզու դառնալով նրա որոշ օրինաչափություններ, որոնք խորթ չէին ժամանակի հայերենի ընդհանուր զարգացման միտումներին, այլ վայրերում ընդունվում են որպես նոր ժամանակների գրական լեզվի նորմաներ: Այնուամենայնիվ, ըստ Մուրադյանի, կիլիկյան հայերենը իր գոյության ամբողջ շրջանում միօրինակ չէր, քանի որ նրա հիմքում ընկած բանավոր-խոսակցական հայերենը ևս միատարր չէր: Կիլիկիայում հավաքված էին բուն Հայաստանից տեղափոխված տարբեր բարբառների ներկայացուցիչներ, որոնց մեջ գերակշռում էին արևմտահայ բարբառների կրողները, այնպես որ՝ Կիլիկիայի պետականության ստեղծման շրջանում բնակչության հիմնական մասը կազմում էին բուն Հայաստանի հատկապես արևմտյան շրջաններից գաղթածները, և կիլիկյան հայերենը փաստորեն գրի էր առնվում արևմտահայ բարբառների ընդհանրությունների հիման վրա³⁰: Այլ կերպ ասած՝ կիլիկյան գրական հայերենի հիմքում կոնկրետ որևէ բարբառ ընկած չէ, այդ ժամանակներում դժվար է նաև ընդունել միասնական բարբառի առկայությունը, նույնիսկ որևէ

²⁸ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Ա /այսուհետ՝ ԱՄԳՀՊ/, Ե., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 21:

²⁹ Կիլիկիայի հայ բնակչության թիվը արագ կերպով աճել է 11-րդ դարի սկզբից: 11-րդ դարի վերջերից սկսած, երբ անկում են ապրում Միջագետքի և Փոքր Ասիայի հայկական իշխանությունները, հայ բնակչության մեծ մասը ապաստան է գտնում Կիլիկիայի հայկական իշխանության մեջ: Հետագայում մեծ թվով հայեր Կիլիկիա են գալիս նաև բուն Հայաստանից: Ենթադրվում է, որ 13-րդ դարում Կիլիկիայի հայկական պետության բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր մոտ մեկ միլիոն մարդ: Հայերը Կիլիկիայում շարունակում էին բնակչության մեծամասնությունը կազմել ընդհուպ մինչև 19-րդ դարը ներառյալ (տե՛ս Թ. Հակոբյան, *Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն*, Ե., «Միտք» հրատ., 1968, էջ 337-338):

³⁰ Տե՛ս ԱՄԳՀՊ, էջ 36:

բարբառի գերակշռություն չի նկատվել Կիլիկիայում, ուստի պետք է համարել, որ Կիլիկիայի գրական հայերենի հիմքում իսկապես ընկած է Կիլիկյան պետության բազմաշերտ ու անմիօրինակ խոսակցական հայերենը: Գ. Ջահուկյանը համարում է, որ միջին գրական հայերենի հիմքում առաջին հերթին ընկած են Կիլիկիայի բարբառային-խոսակցական նորմաները, ընդ որում՝ լեզվաբանը հուշում է, որ «Կիլիկիայի բարբառ» հասկացությունը այդ շրջանի համար ավելի լայն է, քան մեր օրերում. այդ շրջանում Կիլիկիայի բարբառը ավելի շատ ընդհանուր գծեր ուներ արևմտահայ այլ բարբառների հետ: Կիլիկյան միջին հայերենը դառնում է Կիլիկիայի հայկական պետականության պաշտոնական լեզուն, բայց պատմական հանգամանքների բերումով՝ չի հասնում ընդհանուր գրական լեզվի աստիճանի. իբրև գրական լեզու շարունակում էր գործել նաև գրաբարը, իսկ Կիլիկիայի սահմաններից դուրս գրավոր արտահայտություն են ստանում և միջին հայերենի բարբառային այլ տարբերակները³¹: Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ միջին գրական հայերենը հանդես է գալիս 2 տարբերակներով՝ 1. իբրև քիչ թե շատ անկախ գրական լեզու՝ բարբառային տարբեր առանձնահատկություններով, որոնց մեջ գերակշռում են Կիլիկիայի բարբառի արտահայտությունները, 2. իբրև գրաբարախառն լեզու, որ ավելի է հակված դեպի գրաբարը³²: Միջին շրջանը Ջահուկյանը բաժանում է երկու ենթաշրջանի՝ ա) կիլիկյան նորմավորման ենթաշրջան (12-14 դդ.), երբ կիլիկյան միջին գրական հայերենը ձգտում է համեմատաբար նորմավորված վիճակի³³, բ) աշխարհաբարացման շրջան (15-16 դդ.), երբ ուժեղանում են բարբառային եղած տարբերությունները³⁴: Հ.Սուրադյանը արդարացված է համարում գրական հայերենի՝ 12-14-րդ դարերի ժամանակահատվածը *կիլիկյան գրական հայերեն* կամ *կիլիկյան նորմավորման ենթաշրջան* անվանելը, քանի որ այդ շրջանի

³¹ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը*, Ե., «Միտք» հրատ., 1964, էջ 43:

³² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 44:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Նշվ. աշխ., էջ 48:

գրականության մեջ իշխող լեզուն կիլիկյան հայերենն է³⁵: Կարելի է ասել, որ հայ լեզվաբանական միտքը ի վերջո հանգում է այն եզրակացության, որ միջին գրական հայերենը, կիլիկյան գրական հայերենի համեմատությամբ, ավելի լայն հասկացություն է, այն իր մեջ ընդգրկում է ինչպես կիլիկյան գրական հայերենը, այնպես էլ Կիլիկիայից դուրս եղած՝ ժամանակի գրական դրսևորումներ³⁶: Ինչպես տեսանք, հաճախ միջին հայերենի դրսևորումները անվանվել են նաև բարբառներ՝ հավանաբար նկատի ունենալով լեզվի տարբերակային դսևորումների ինչպես արտաքին (ընդհանուր լեզվի առումով), այնպես էլ ներքին (մեկ տարբերակի առումով) անմիօրինակությունները, այլ կերպ ասած՝ երբեմն նույն իմաստով են գործածվել *կիլիկյան հայերեն* և *կիլիկյան բարբառ* եզրույթները:

Կիլիկիայի հայերենի՝ աշխարհաբարի շրջանի դրսևորումների մասին

Հ. Աճառյանը 1911թ. լույս տեսած «Հայ բարբառագիտություն» աշխատանքում հայերենի Կը ճյուղի բարբառների շարքում ներկայացնում է նաև «Կիլիկիո բարբառ» միավորը՝ նկատի ունենալով Ջեյթունի, Հաճընի, Մարաշի, ինչպես նաև հարակից մի քանի այլ վայրերի (Քիլիս, Փայաս, Ալեքսանդրետ, Անթաքիա, Սվեդիա) խոսակցական հայերենը³⁷: Նա հիշատակում է ավելի վաղ Ջեյթունի և Մարաշի վերաբերյալ կատարված որոշ ուսումնասիրություններ, հրապարակված բնագրեր³⁸: Աճառյանը Կիլիկիո բարբառի գլխավոր ներկայացուցիչ համարում է Ջեյթունի խոսվածքը, որի ընդհանուր գծերը, Մարաշի և Հաճընի տվյալների զուգադրումով, ներկայացնում է գրքում³⁹: Բարբառի վերաբերյալ հիմնականում նույն տեղեկությունները լեզվաբանը ներկայացնում է նաև «Հայոց լեզվի

³⁵ Տե՛ս ԱՄԳՀՊ, էջ 44:

³⁶ Տե՛ս նաև ԱՄԳՀՊ, էջ 23:

³⁷ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, Մոսկվա-Նոր Նախիջևան, 1911, էջ 199:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 199-200:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 199-211:

պատմություն» աշխատության մեջ⁴⁰: Կիլիկիայի բարբառի հանգամանալից ուսումնասիրությունը, ինչ խոսք, «Քննություն Կիլիկիայի բարբառի»՝ Աճառյանի կենդանության օրոք չհրապարակված աշխատությունն է, որը տպագրության պատրաստ է եղել 1948 թ.⁴¹: Հեղինակը վկայում է, որ ինքը պարբերաբար անդրադարձել է այս բարբառին, դեռևս 1910 թ. ձեռնարկել է Ջեյթունի բարբառի քննությունը, կազմել բառարանը և քերականության ուրվագիծը, 14 տարի անց սկսել է ուսումնասիրել Հաճրնի բարբառը, կազմել բառարանը: Բայց միայն տարիներ անց՝ 1946 թ. ձեռնարկել է կիսատ թողած աշխատանքը ավարտին հասցնելու գործը⁴²:

Ըստ Հ.Աճառյանի՝ օսմանյան շրջանում Կիլիկիայի հայ բնակչության (195 000 շունչ) մեծ մասը թրքախոս էր, հայախոս վայրերն էին Ջեյթունը, Հաճրնը և Մարաշը: Սրանց վրա ավելացնելով նաև Անտիոքի գյուղերը և Սվեդիայի շրջանը, գրում է Աճառյանը, կարելի է կազմել մի բարբառային միություն՝ «Կիլիկիայի բարբառ» անվամբ⁴³: Գրքի կազմողները «Քննություն Կիլիկիայի բարբառի» վերնագրով հավանաբար նկատի են ունեցել Աճառյանի այս միտքը: Սակայն այդ գրքի՝ «Սվեդիայի (Մուսա լեռան) բարբառ» վերնագրով երկրորդ մասում լեզվաբանն արդեն առանձնացնում է Անտիոքը և Սվեդիան, այդ խոսվածքներին տալիս է «Սվեդիայի բարբառ» անվանումը՝ այն նույնացնելով «Հայ բարբառագիտության» մեջ ներկայացված Սիրիայի բարբառի հետ⁴⁴: Այնպես որ, ի վերջո «Կիլիկիայի բարբառ» ասելով Հ. Աճառյանը հասկանում է Ջեյթունի, Հաճրնի և Մարաշի խոսվածքները: Մյուս կողմից, դեռևս «Հայ բարբառագիտություն» աշխատանքում Աճառյանը «Կիլիկիո բարբառ» ընդհանուր եզրույթի կողքին գործածում է Ջեյթունի և Մարաշի գավառականներ, Ջեյթունի բարբառ, Մարաշի ենթաբարբառ, Հաճրնի ենթա-

⁴⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, 2-րդ մաս, Ե., ԵՊՀ հրատ, 2013, էջ 346-348:

⁴¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2003, էջ 8:

⁴² Նույն տեղում, էջ 7:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 9:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 349-350:

բարբառ եզրույթները⁴⁵: Հավանաբար այս տարբերությունները վկայությունն են այն ըմբռնման, որ Կիլիկիայի բարբառի գլխավոր անդամը Ջեյթունի բարբառն է⁴⁶: Նկատենք նաև, որ «Քննություն Կիլիկիայի բարբառի» գրքի առաջին մասը վերնագրված է «Ջեյթունի և Հաճընի բարբառներ»⁴⁷ թերևս այն պատճառով, որ հետազոտության հիմնական նյութը և օրինակները այդ երկու խոսվածքներին են վերաբերում, չնայած բերվում են նաև օրինակներ Մարաշից (նախորդ անդրադարձներում ևս կան օրինակներ Մարաշից): Ա. Ղարիբյանը Ջեյթունի, Հաճընի և Մարաշի խոսվածքները համարում է առանձին բարբառներ, Հաճընի բարբառը ընդգրկում է Կը ճյուղի մեջ, իսկ Ջեյթունի և Մարաշի բարբառները՝ իր առանձնացրած Կա ճյուղի մեջ⁴⁸: Կատարելով հայ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգում՝ Գ. Ջահուկյանը արևմտյան խմբակցության մեջ առանձնացնում է Կիլիկիայի կամ հարավարևմտյան միջբարբառախումբ, որի մեջ էլ ընդգրկում է 2 բարբառներ՝ Հաջընի և Մարաշ-Ջեյթունի՝ վերջինիս կազմում տարբերակելով Մարաշի և Ջեյթունի միավորները⁴⁹:

Կիլիկյան հայերենի ձևավորման, բարբառային առնչությունների շուրջ

Կիլիկյան հայերենի ձևավորման հարցի դիտարկումը ենթադրում է նախ և առաջ բարբառների հետ նրա փոխհարաբերությունների խնդրի քննություն: Իհարկե, իբրև ելակետ պետք է ունենալ այն ըմբռնումը, որ գրական լեզուներից ոչ մեկը իր հնչյունական և քերականական հատկանիշներով նույնը չէ որևէ բարբառի հետ, որովհետև իրենց ձևավորման և մշակման ընթացքում գրական լեզուները հեռանում են բարբառային հիմքերից, ձեռք բերում

⁴⁵ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, էջ 199:

⁴⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 200, **Հ. Աճառյան**, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, էջ 10:

⁴⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 5:

⁴⁸ Տե՛ս **Ա. Ղարիբյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 54:

⁴⁹ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 132:

ընդհանրացնող, նաև այլ բարբառներին բնորոշ գծեր⁵⁰: Ասվածը շատ բնութագրական է կիլիկյան հայերենի համար, որի հիմք խոսակցական լեզուն չէր կարող որևէ բարբառ լինել և անկասկած պիտի տարբեր բարբառների համար ընդհանուր գծեր ներառեր՝ պայմանավորված յուրօրինակ գործընթացներով: Եվ պատահական չէ, որ ուսումնասիրողները Կիլիկիայի աշխարհաբարյան շրջանի բարբառների և կիլիկյան հայերենի միջև սերտ առնչություններ չեն նկատել: Այնուամենայնիվ, կիլիկյան միջին գրական հայերենի և բարբառների փոխհարաբերությունների հարցը վիճակագրական մեթոդով դիտարկելով՝ Գ. Ջահուկյանը պարզել է, որ կիլիկյան միջին գրական հայերենին ամենից ավելի մոտ են ոչ թե արևելյան Կիլիկիայի՝ Մարաշի, Ջեյթունի, Հաջընի կամ Անտիոքի խոսվածքները, այլ առաջին հերթին Հյուսիսային Ադանիքի կամ Սանասունի /Սասունի/ ենթաբարբառի խոսվածքները⁵¹: Ի դեպ, ժամանակին Հ. Աճառյանը միտք է հայտնել, որ, անշուշտ, չի կարելի ասել, թե Կիլիկիայի հայերը բոլորը միասին և միայն մի գավառից են գաղթել, բայց, այնուամենայնիվ, կար մի որոշ մեծամասնություն, որ արդի Կիլիկիայի բարբառի կորիզը դարձավ⁵²:

Իր ստացած տվյալները Գ. Ջահուկյանին թույլ են տվել անելու կարևոր եզրակացություններ՝ ա/ Կիլիկիայի կազմավորման մեջ դեր է խաղացել Սանասունից գաղթած բնակչությունը, բ/ կիլիկյան «բարբառի» այն ժամանակվա վիճակը չի համընկնում աշխարհաբարյան շրջանի բարբառային վիճակի հետ. այն ավելի լայն ընդգրկում է ունեցել և զգալիորեն տարբերվել է աշխարհաբարյան շրջանի խոսվածքներից, գ/ Կիլիկիայի միջին գրական հայերենի խոսակցական հիմքը կազմել են ոչ միայն բուն Կիլիկիայի, այլև արևմտյան վայրերի հիմնական խոսվածքները: Ի վերջո, Գ. Ջահուկյանը եզրակացրել է, որ կիլիկյան միջին գրական հայերենը

⁵⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 214:

⁵¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 216:

⁵² Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2003, էջ 10-11:

եղել է Հայաստանի արևմտյան շրջանների համար ընդհանուր հասկանալի լեզու՝ լայն խոսակցական հիմքով⁵³:

Լեզվական փաստերի համեմատական քննությամբ հնարավոր է պարզել նաև աշխարհաբարյան շրջանի կիլիկյան բարբառային լեզվի առնչությունները բարբառային այլ միավորների հետ: «Քննություն Կիլիկիայի բարբառի» գրքում Հ. Աճառյանը հանգամանորեն նկարագրում ու վերլուծում է Կիլիկիայի բարբառի հնչունաքերականական և բառապաշարային յուրահատկությունները⁵⁴: Ըստ լեզվաբանի՝ Կիլիկիայի բարբառի գլխավոր հատկանիշը շեշտակիր վանկում ա-ի վերածվելն է օ-ի (բանալ - Ջթ. բ'անօլ, կերթամ - Հճ. գաշո'օմ, քաղաք - Մրշ. քաղօք): Չնայած Աճառյանը մատնանշում է Ակնի և Համշենի բարբառներում ոնգայինից առաջ ա>օ անցումը, փաստում է, որ Ագուլիսի բարբառում ա>օ անցումը ընդհանուր երևույթ է, սակայն արձանագրում է, որ այս բարբառը քերականական կառուցվածքով բնավ կապ չունի Կիլիկիայի բարբառի հետ, և եզրակացնում է, որ Ջեյթուն-Հաճըն-Մարաշ բարբառում ա>օ հնչունափոխությունը Կիլիկյան գաղթից հետո առաջացած անկախ հնչունաբանական երևույթ է: Այսպիսով, բացառելով Ագուլիսի կապը Կիլիկիայի հետ, Աճառյանը գրում է, որ եթե Կիլիկիայի հայերը նախքան գաղթը ա>օ հնչունափոխությունն ունեցած լինեին, այսօր այդ երևույթը պիտի գտնեինք բուն Հայաստանի որևէ բարբառում, որ և իբրև միջոց պիտի ծառայեր մեզ՝ որոշելու Կիլիկիայի հայոց սկզբնավայրը⁵⁵: Այս հարցի առնչությամբ հետաքրքրական են Հ. Մուրադյանի դիտարկումները: Նա նկատել է, որ ա>օ փոփոխության օրինակներ տալիս են Հաջընի, Ագուլիսի և Համշենի բարբառները: Ընդ որում՝ Հաջընի բարբառում ա>օ փոփոխությունը տեղի է ունեցել բացառապես շեշտի տակ (աղ>օղ, բան>պօն, գանգատ>կանգօղ), Ագուլիսի բարբառում այդ անցումը կա միայն միավանկ բառերում (արտ>օտ, թաս>թօս), իսկ Համշենի բարբառում՝ միայն ոնգային բաղաձայնից առաջ (ամառն>

⁵³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 217:

⁵⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, էջ 7-344:

⁵⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 10:

օմառ, ամպ>օմբ, քանջար>պօնջար)⁵⁶: Հ. Մուրադյանը կարծում է, որ բարբառներում ա>օ անցումը կատարվել է նախ *ւ*-ից առաջ (մանավանդ որ Ագուլիսում ռնգայիններից առաջ առկա է ա>ու), սկզբնապես միայն միավանկ բառերում, հետո նաև՝ բազմավանկ բառերում: Տարբեր բարբառներում այդ անցումը տարբեր կերպ է արտահայտվել. Համշենում կարևոր գործոն է դարձել ռնգայինների հարևանությունը, Ագուլիսում՝ միավանկությունը, Հաջրնում և Սվեդիայում՝ վանկի շեշտակրությունը⁵⁷: Հ. Աճառյանը արձանագրել է, որ ա>օ անցումը Ագուլիսի բարբառում տեղի է ունեցել թուրքերի ներխուժումից առաջ, քանի որ թուրքերենից փոխառյալ բառերը նման փոփոխության չեն ենթարկվել, մինչդեռ Ջեյթունի և Հաճրնի բարբառներում թուրքերեն բառերն էլ են ենթարկվել այդ հնչյունափոխության⁵⁸: Այս իրողությունը մատնանշելով՝ Աճառյանը որևէ եզրակացություն չի արել բարբառների առնչությունների վերաբերյալ, մինչդեռ ակնհայտ է, որ Ագուլիսում ա>օ անցումը ավելի վաղ է տեղի ունեցել և կարող է Կիլիկիայում նման փոփոխության հետ կապ ունեցած լինել: Հ. Մուրադյանը Կիլիկիայի և Ագուլիսի բարբառների մեկ այլ ընդհանրություն էլ է փաստում: Նա նկատել է, որ ո>ու անցում արձանագրվում է կիլիկյան և արևելյան տարածքի մի շարք բարբառներում: Ըստ նրա՝ այդ անցումը հավանաբար նախապես հատուկ է եղել կիլիկյան հայերենի բարբառներին, իսկ ավելի ուշ այդ իրողությունը ուրվագծվում է Գողթան գավառի գրավոր հուշարձաններում, այն է՝ 15-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում (Գուհար, Թումա, Մուսէս, պարուն ևլն): Լեզվաբանը փաստում է, որ այդ երևույթը տարածված է նաև Արցախ-Սյունիք տարածքի, Թբիլիսիի, Անտիոքի շրջանի բարբառներում⁵⁹: Թվում է՝ նույն հաջողությամբ կարելի է պնդել, որ իրողությունը նախապես հատուկ է եղել արևելյան տարածքի բարբառ-

⁵⁶ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, հ. 1, Հնչյունաբանություն, Ե., ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1982, էջ 109-111:

⁵⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 111-112:

⁵⁸ Հ. Աճառյան, *Քննություն Կիլիկիայի բարբառի*, էջ 11:

⁵⁹ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

ներին և հետո անցել կիլիկյան հայերենի բարբառներին: Տեղին ենք համարում այստեղ մեջբերել Գ. Ջահուկյանի մի դիտարկումը Կիլիկիայի բարբառային միավորների և Ագուլիսի բարբառի առնչությունների վերաբերյալ: Ըստ լեզվաբանի՝ արդի վիճակով արևելյան Կիլիկիայի բարբառները ավելի մոտ են Ագուլիս-Յոնայի լեզվական վիճակին, քան հնում, որը ցույց է տալիս, որ արևելյան Կիլիկիայի հին բնակչության լեզուն հետագայում մեծ չափով ենթարկվել է արևելյան շրջաններից գաղթած բնակչության լեզվական ազդեցությանը և մերձեցել է նրան⁶⁰: Մեր կողմից դիտարկվող հարցի առնչությամբ հետաքրքրական են նաև բաղաձայնական որոշ հատկանիշներ: Այսպես, թե՛ Ջեյթունում, թե՛ Հաճրնում *ր*-ն դառնում է *ր*⁶¹ (ամբոյ>ամբար, անայոդ>անարատ, այդոյ>արդար)⁶²: Նման անցում կա նաև Համշենի բարբառում՝ *այձաթ*, *այչ*, *չոյս*, *սիյդ* և այլն⁶³: Ուշագրավ է, որ այս անցման օրինակ կա Մ.Հերացու «Ջերմանց միսիթարություն» աշխատության հնագույն ձեռագրում (ընդօրինակված 1279թ.)՝ *աննել* բայի *արնել* ձևի կողքին՝ *այնել* տարբերակ⁶⁴: Համշենի բարբառի հետ ընդհանրություն է նաև բառասկզբում շնչեղ ձայնեղների առկայությունը, ինչպես՝ *ր՛ոն* Ջթ.Հձ., Հմշ., *գ իշիյ* Ջթ., *գ իշեր* Հմշ.⁶⁵ ևլն: Մեկ այլ հետաքրքրական ընդհանրություն է բաղաձայնահաջորդ *ր*-ով ավարտվող բառերի հնչյունական պատկերը, ինչպես՝ Ջթ. *ր՛ոնձ՛ոռ* (բարձր) – Հմշ. *պայարր*, Ջթ. *թոնձոռ* (թանձր) – Հմշ. *թոնձոռ*, Ջթ. *ձոնոռ* (ձանր)– Հմշ. *ձոնոռ*, Ջթ. և Հմշ. *սոնոռ* (սանտր), Ջթ. *մեդոռ* (մեդր) – Հմշ. *մեդր* ևլն: Կարծում ենք՝ Ագուլիսի բարբառի առնչությամբ Գ.Ջահուկյանի դիտարկումը կարելի է տարածել նաև Համշենի բարբառի վրա, այսինքն՝ այս բարբառի ազդեցությունը Կիլիկյան խոսվածքների վրա նույնպես

⁶⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 190:

⁶¹ Մակայն նաև նշում է, որ հավանաբար այս երևույթը ավելի հատուկ է Հաճրնին, որտեղից Ջեյթուն գաղթածները որոշ թաղերում պահպանել են այդ հատկանիշը /ԹԿԲ, 20/:

⁶² Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 127:

⁶³ Տե՛ս Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 224:

⁶⁴ Նշվ. աշխ., էջ 224:

⁶⁵ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Քննություն Համշենի բարբառի*, Ե., ՀՄՍՌ ԳԱ հրատ., 1947:

չպետք է բացառել: Բարբառների միջև հնչյունական այս ընդհանրությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ առավել հանգամանալի համեմատական ուսումնասիրություններով (ներառյալ նաև քերականական ու բառապաշարի իրողությունները) կարելի է վեր հանել Կիլիկիայի բարբառի շերտերը, որ եկել են տարբեր բարբառներից և տարբեր ժամանակներում:

Եզրակացություններ

Կիլիկիայի հայերենը ունեցել է տարածաժամանակային ու գործառական տարբեր դրսևորումներ և ըստ այդմ էլ ստացել է տարբեր բնութագրումներ ու մեկնաբանություններ: 12-16-րդ դարերի լեզուն անվանվել է *կիլիկյան հայերեն* կամ *կիլիկյան գրական հայերեն*, որը դիտվել է իբրև միջին հայերենի՝ պետական լեզվի աստիճանի հասած և գրականությամբ ներկայացված հիմնական տարբերակ, և այդ պատճառով էլ *միջին հայերեն* և *կիլիկյան հայերեն* հասկացությունները հաճախ նույնացվել են: *Կիլիկյան հայերենին* իբրև հոմանիշ օգտագործվել է նաև *կիլիկյան բարբառ* եզրույթը, երբ նպատակը եղել է Կիլիկիայի լեզուն որպես միջին հայերենի խոսակցական տարբերակներից մեկը ներկայացնելը: Արձանագրվել է, որ Կիլիկիայի հայ բնակչության՝ Հայաստանի ու այլ վայրերի տարբեր բարբառների կրողներ լինելու հանգամանքը պայմանավորել է կիլիկյան հայերենի անմիօրինակությունը: Աշխարհաբարի շրջանում Կիլիկիայի հայերենը, արդեն իբրև բարբառային հայոց լեզվի տարատեսակ, անվանվել է *Կիլիկիո բարբառ* կամ *Կիլիկիայի բարբառ*: Նախ այդ անվանումը վերագրվել է ավելի ընդարձակ տարածքի բարբառային խոսքի, ապա՝ միայն Ջեյթունի, Հաճընի և Մարաշի տարածքների հայության լեզվին: Ձևաբանական դասակարգման դարիբյանական տարբերակով տարբերակվել են Ջեյթունի, Մարաշի (Կա ճյուղ) և Հաճընի (Կը ճյուղ) բարբառներ, բազմահատկանիշ դասակարգմամբ առանձնացվել է Կիլիկիայի կամ հարավարևմտյան միջբարբառախումբ, որի մեջ ընդգրկվել են 2 բարբառներ՝ Հաջընի և Մարաշ-Ջեյթունի: Կիլիկյան միջին հայե-

րենի և աշխարհաբարյան շրջանի կիլիկյան բարբառների միջև լեզվական սերտ առնչություններ չեն արձանագրվել: Լեզվական փաստերից ելնելով՝ կարծիք է հայտնվել, որ կիլիկյան հայերենի ձևավորման մեջ կարևոր դեր են ունեցել հյուսիսային Աղձնիքի կամ Սանասունի խոսվածքները: Աշխարհաբարի շրջանի կիլիկյան բարբառների լեզվական փաստերը իրենց հերթին վկայում են այլ, մասնավորապես՝ Ագուլիսի և Համշենի բարբառների ազդեցությունների մասին:

Viktor Katvalyan - The Armenian language of Cilicia according to the interpretation of Armenian linguistics.- The researchers gave different definitions to the Armenian language of Cilicia, distinguished between the concepts of Cilician Armenian and the dialect of Cilicia, and attributed various meanings to each of them. In this work, we examined the interpretations of the relationships between Cilician Armenian and Middle Armenian, as well as their relationship with Cilician and other dialects. We have also addressed the issue of formation of Cilician Armenian, relations between Cilician and other dialects.

Key words: Cilician Armenian, Middle Armenian, literary language, dialect, spoken language, phonetic change.

Viktor Katvalyan, doctor of philology, leading researcher of the Language Institute of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, scientific interests: dialectology, history of the Armenian language, grammar, phonology of the modern Armenian language, Western Armenian.

Катвалян Виктор - Армянский язык Киликии по трактовке армянского языкознания.- Армянскому языку Киликии исследователи давали разные определения, различали понятия киликийский армянский и киликийский диалект, каждому из них приписывали различные значения. В этой работе мы рассмотрели интерпретации взаимосвязей между киликийским армянским и средне-

армянским, а также их связь с киликийским и другими диалектами. Мы также рассмотрели вопрос формирования киликийского армянского языка, отношения между киликийским и другими диалектами.

Ключевые слова: киликийский армянский язык, среднеармянский язык, литературный язык, диалект, разговорный язык, фонетическое изменение.

Катвалян Виктор, доктор филологических наук, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА, ведущий научный сотрудник.